

DOI 10.26565/2077-5105-2021-26-04
УДК 321.7.01:001.891.3:929Токвіль

Вадим Ніколенко

Доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТІЇ В ІНТЕРПРИТАЦІЇ А. ДЕ ТОКВІЛЯ

У статті проаналізовано системоутворювальні маркери демократії, виокремлені А. Токвілем на тлі порівняння аристократичних систем та ефективного народовладдя. Наведено сутнісні ознаки демократичних перетворень: неквапливе, але помітне зростання матеріального добробуту пересічного громадянина; ефективна центральна влада з дієвим місцевим самоврядуванням та вагомим впливом на їхні рішення універсальних цінностей; громадська думка як одна з повноцінних гілок влади; кількісно обмежений апарат чиновників/держслужбовців, максимально доступних для спілкування з громадськістю; відсутність зв'язку висхідної політичної кар'єри з особистим збагаченням; підпорядкування громадян насамперед не чиновнику, а чинному закону; виховання патріотизму завдяки залученню якомога більшої кількості громадян до управління країною; масове волевиявлення за допомогою політичних прав і свобод. Зокрема, що до таких ознак, за А. Токвілем, слід віднести відсутність політичної цензури, наявність свободи слова; другорядність політичної боротьби на тлі розв'язання проблем матеріального життя забезпечення країни; активну діяльність громадськості; просвіту народу; повагу до виробничої праці; інтенсивну комунікацію всередині країни за допомогою розвинутої соціальної інфраструктури; постійне формування нових суспільних цілей і завдань, а також перманентне бажання їхньої реалізації; психологічну молодість пересічної особи, оптимістичний погляд широких мас населення в майбутнє; динамізм професійної думки стосовно розв'язання соціальних проблем; верховенство права, рівність усіх громадян перед законом; можливість завдяки результатам власної праці на рівних змагатися за соціальний успіх. Підкреслено, що до «недругів» демократії А. Токвіль відносив безмежну, неконтрольовану владу; прагнення до її узурпації; застосування надмірної сили; деспотизм, який особливо шкідливий для виробництва матеріальних благ; політичний абсентеїзм; соціальну апатію; бездіяльність; деструктивний традиціоналізм; сприйняття авторитету будь-якої особи з огляду на її успадкований соціальний статус та багатство. Акцентовано увагу на одному із парадоксів А. Токвіля, в якому він вбачав перевагу демократичного процесу. За спостереженням філософа, серед керованих є багато високо інтелектуальних людей, які в результаті процесів електоральної демократії чомусь не опинилися у колі обраних. Зазначено, що А. Токвіль пояснював це існуванням широкого спектру можливостей для особистісної самореалізації, окрім політичної кар'єри. Водночас прихід до влади пересічної людини, на думку мислителя, сприяє зростанню масової освіченості, активності громади, соціальної відповідальності, раціонального мислення в соціальному масштабі. Усе це формує величезну суспільну енергію для позитивних соціально-політичних і господарських змін. Підкреслено взаємовплив політичної свободи та економічного добробуту, зафіксований французьким дослідником.

Ключові слова: демократія, держава, свобода, освіта, влада, парадокс А. Токвіля, матеріальне благополуччя, чиновник, політичні права та свободи, середній клас, продуктивна праця, соціальна відповідальність.

Постановка проблеми. Сьогодні про демократію все частіше говорять із численними прикметниками, застосовують для її ідентифікації вигадливі слова, пропонують різноманітні типології, моделі, розгорта-

ють наративи стосовно природи цього феномену тощо. Подекуди, навпаки, редукують її сенс до декількох сентенцій або зосереджуються на недоліках і дискусіях щодо небезпеки втоми від демократії. Такий ін-

терес до зазначеного феномену, що зростає зі швидкістю шквального вітру, деякою мірою дезорієнтує. З огляду на це, особливо на сучасному етапі глобальної турбулентності, зростаючої соціальної поліфонії, дедалі складніше розібратися з природою цього явища, виявити основні системоутворювальні конструкції та відокремити їх від другорядних.

Багато країн, передусім із «наздоганяючою» економікою, номінально заради своєї реклами на світовій арені чи, навпаки, для покращення якості життя пересічної особи, прагнуть долучитися до демократичного світу, оскільки аксіоматичним є твердження, що такі держави – найбільш забезпечені та щасливі. Втім за якими маркерами, індикаторами можна побачити демократичні перетворення, осмислити, чи у затребуваному більшості напрямі рухається певна спільнота? У цьому аспекті інколи залишається більше запитань, ніж конкретних відповідей. Отже, розкрити основи демократичної системи крізь призму наукового світогляду одного із класиків політичної філософії А. Токвіля, побачити, за якими феноменами суспільного життя демократія, на його думку, має пряму кореляцію, а що є її прямим антиподом, і є головним завданням цієї статті.

Алексіс де Токвіль (1805 – 1859) – видатний мислитель, політичний філософ, державний діяч, спадкоємець Монтеск'є, як свого часу називали його в Європі. Французький учений був противником рабства, прихильником середніх верств, теоретиком лібералізму, що жодною мірою не заважало йому з великою повагою ставитися до батьків – симпатиків роялістів. Він привселюдно радів з приводу того, що в Європі на зміну аристократичній системі приходять буржуазна, оскільки закидав аристократії злиденність суспільства та корупцію. Філософ відчував наближення грандіозних соціальних змін, іншими словами, передбачав, що демократичні перетворення дедалі поширюватимуться у вигляді цінностей політичної свободи та рівності умов для самореалізації пересічної людини. Зважаючи на це, після подорожі до США намагався глибше зрозуміти, як найкраще влаштувати життя своєї країни в нових, транзитивних умовах.

Поїздка А. Токвіля мала велике значення для його дослідження пенітенціарної

системи, вивчення досвіду життя середніх класів, демократичних інститутів загалом. До слова, окрім іншого, філософ взяв у мандрівку і «Політичну економію» Ж.-Б. Сея. А. Токвіль любив читати. Отже, природно, що він перманентно виявляв тугу за книгою, натомість у науковій праці покладався не стільки на роботи авторитетних авторів, скільки на власні спостереження. Тож, 2 квітня 1831 року А. Токвіль вирушив у заокеанську подорож і за 38 днів прибув до Нью-Йорка. За підсумками вояжу в 1835 р. (перший том) та 1840 р. (другий том) вийшла друком одна з небагатьох праць молодого вченого, а саме «Демократія в Америці» – чи не єдине його наукове надбання, перекладене багатьма мовами світу. До речі, сам Дж. С. Мілль говорив про цю працю як про класику, яка відбулася [див.: 10, с. 6].

Книга А. Токвіля зіграла велику роль у подальших соціально-політичних, економічних змінах у багатьох країнах світу. Доцільно додати, що протягом знайомства з Новим Світом учений зустрівся з президентом Е. Джексоном; активно спілкувався з представниками майже всіх соціальних прошарків американського суспільства. До слова, після приходу Е. Джексона до влади набули поширення політичні права, у інтелектуальних колах зросла зацікавленість реформаторськими ідеями, отримала додаткові імпульси у своєму розвитку масова література. Напевно, означені трансформації допомогли, а, можливо, були результатом збільшення суспільної енергії, постійно зростаючої впевненості у власних силах пересічної особи, а отже, твердого переконання на рівні масової свідомості, що завдяки саме таким обставинам життя простих людей неквапливо, але впевнено покращується [4, с. 6].

У своїй найвідомішій книзі А. Токвіль на тлі історичних порівнянь аристократичного та демократичного суспільств проаналізував громадське життя США, його системоутворювальні інститути, ментальність народу, прикметні особливості національного характеру, що, на його думку, найповніше корелюють із демократичними змінами. Застосовуючи наукові методи, філософ виявив як недоліки, що відомі з часів античності [5; 6], так і (насамперед) переваги демократії та відповідних соціально-політичних, господарських успіхів, індивіду-

альних, соціальних досягнень як похідних від реалізації її принципів.

Аналіз проблематики у науковій літературі. В Україні достатньо ґрунтовно вивчають наукову спадщину А. Токвіля. Це набуло свого відображення в навчальних посібниках [8; 9], енциклопедіях [4; 11; 12], відповідних статтях [7]. У контексті філософської традиції розуміння сутності демократичних процесів на тлі співвідношення свободи та рівності, а також інших евристичних світоглядних маркерів досліджує праці талановитого француза Д. В. Усов [13]. Сучасні західні науковці, аналізуючи владні відносини [17], в тому числі виходячи з даних порівняльних досліджень, порушують питання стосовно внеску А. Токвіля в соціологічну теорію соціальних змін, розглядають виявлені ним парадокси демократії тощо [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23].

Мета статті. Ми не прагнемо якнайглибше висвітлити всі тонкощі взаємодії, релевантності між демократичними принципами, ідеями та інституціональною системою певного суспільства, виокремити їхню специфіку порівняно з іншими моделями суспільного життя, що було об'єктом дослідження А. Токвіля. Мета цієї статті – визначити системоутворювальні процеси, практики, які позитивно впливають на розвиток демократії та є результатом функціонування національного характеру, ментальності, звичаїв конкретного соціуму; на цьому тлі проаналізувати суттєві риси американської демократичної системи, зазначені А. Токвілем.

Виклад основного матеріалу. Наукову працю А. Токвіля «Демократія в Америці» вважають одним із найвидатніших соціологічних досліджень XIX століття, класикою світової політичної думки. Французький філософ одним із перших деталізовано розкрив специфіку становлення американських демократичних інститутів.

За підсумками згаданої вище подорожі, власних спостережень і міркувань А. Токвіль доходить певних висновків. Зокрема, він зазначав, що зовнішні чинники суттєво впливають на долю країни. Сприятливе географічне положення, закони та звичаї – три кити, на яких стоїть американська демократія. Для А. Токвіля демократія – це насамперед воля більшості з урахуванням інтересів меншості, яку відображують і втілюють у життя представники центральної

влади, місцевого самоврядування, яким делеговано відповідні повноваження. Водночас філософ зауважував, що в демократичній республіці (від лат. *res publica* «справа народу») влада отримує управлінські повноваження від більшості, але й більшість не всемогутня. «Над нею підносяться моральні принципи, такі як людяність, справедливість, розум і визнані суспільством політичні права людей» [10, с. 285].

Окрім того, А. Токвіль вирізняв як важливу ознаку демократії владу громадської думки, яка має суттєво впливати на можновладців, оскільки, на думку вченого, здатна найповніше втілювати принципи республіканського духу в країні і повинна конструктивно зумовлювати законотворчі процеси. Варто зазначити, що саме французькі матеріалісти свого часу звернули увагу на цю обставину: громадській думці, яка формується у процесі опанування великими масами людей публічного простору та з розвитком ЗМІ, притаманні ознаки однієї з повноцінних гілок влади.

Природно, що А. Токвіль виступав проти безмежної, неконтрольованої влади, яку вважав деструктивною і такою, що суперечить основам демократичної системи. На цьому тлі він активно виступав за скорочення бюрократичного апарату, чиновників, які здебільшого залежать від верховної влади та намагаються їй усіляко догодити і тим самим роблять її деструктивно безмежною. Філософ багато розмірковував над соціальними умовами, які сприятимуть бажаному процесу. Зокрема, він писав, що «у Сполучених Штатах настільки легко забезпечити собі незалежне існування, що, віднявши у чиновника місце, яке він займає, можна у деяких випадках позбавити його тих чи інших зручностей, але ніколи – засобів для існування» [10, с. 114]. Отже, на тлі таких обставин і з огляду на те, що влада не приносить великих статків, багатством триматися за високі державні посади немає жодного сенсу. А. Токвіль неодноразово наголошував, що не повинно бути надзвичайно високих ставок, очікувань із приводу отримання чи втрати політичної влади. Це твердження ґрунтується на таких поясненнях: «...Досягнувши положення голови держави, будь-яка особа не в змозі дати своїм прихильникам ані великої влади, ані соціального багатства, ані великої слави; її особистий вплив у країні дуже слабкий, щоб у

результаті її приходу до влади різноманітні угруповання досягали б значних успіхів або відчули б суттєву поразку» [10, с. 113]. Усім керує не стільки певний високопосадовець, скільки закон, сам народ.

Філософ, окрім іншого, аналізував важливі, соціально прийнятні деталі статусного образу (габітарного та середовищного) типового представника держави. Науковець зазначав, що «у Сполучених Штатах державні чиновники нічим не виділяються серед інших громадян країни; у них немає ані палаців, ані охорони, ані особливого парадного одягу. Таку простоту тих, хто пов'язаний з управлінням державою, не можна пояснити лише особливим американським образом мислення, вона безпосередньо залежить від принципів, покладених в основу суспільного устрою цієї країни» [10, с. 165]. Цей принцип – рівність усіх без винятку від народження та можливість змагатися з іншими в результатах власної діяльності. Стосовно бажаного для демократії соціального образу чиновника, розуміючи, що знаки влади, які впадають у вічі, дратують людей, А. Токвіль продовжує: «Не можу уявити нікого іншого, хто діяв би так спокійно, був би так усім доступний, такий уважний до прохань і так чемно відповідав би на всі ваші запитання, як американські державні чиновники» [10, с. 165]. Усе це позитивно впливає на загальний, затребуваний образ навіть не стільки чиновника, скільки всієї держави. Осмислюючи суспільне життя протягом своєї подорожі, вчений наголошує: «За демократії окремі особистості вкрай незначні, але держава, яка їх представляє і тримає все у своїх руках, дуже могутня. Ніде громадяни не здаються такими маленькими, як у демократичному суспільстві. Ніде сама нація не здається такою великою, що фантазія з легкістю малює її грандіозні форми» [10, с. 347]. При цьому місцеві чиновники доступні громадськості, нічим особливим у матеріальному плані не відрізняються від решти, не тримаються за свої посади, їхня загальна кількість обмежена і розумна для ефективного управління. В результаті пересічна людина підпорядковується не чиновнику, а закону, що не викликає у звичайного громадянина відчуття меншовартості.

На думку А. Токвіля, сила держави – одна з перших умов існування країни, проте він наголошував, що надмірна сила є

деструктивною будь-де. Зважаючи на це, вчений виступав за децентралізацію влади, яку вважав основою суспільного прогресу, інновацій, високого рівня соціальної та політичної довіри. Як центральна влада, так і місцеве самоврядування, яке, до слова, має сприяти формуванню інтернального типу особистості, є важливими елементами в загальній архітектурі управління американським суспільством, зокрема у вихованні патріотизму. Любов до батьківщини здатна творити дива, але щоб вона залишалася сильною, вкрай важливо залучати якомога більше громадян до управління своєю країною. Природно, що А. Токвіль був противником деспотизму, тиранії, привілеїв, постійного страху та підозрілості як основи суспільства: саме у цьому учений справедливо вбачав основне джерело масових соціальних потрясінь. На його думку, деспотизм особливо шкідливий для виробництва матеріальних благ, комерційного духу, розвитку підприємництва та підвищення загального добробуту. Філософ виступав проти будь-якої узурпації влади не лише окремою особою, але й певними політичними угрупованнями. Ризики подібних ситуацій збільшуються, коли люди не бажать брати участь у суспільних справах, самоусуваються від них, думають лише про хліб насущний. Тому далекоглядні поети, дослідники та державні діячі вважають політичний абсентеїзм небезпечною справою. За відомими словами У. Черчіля, поганий уряд обирають хороші люди, які не ходять на вибори¹.

Наскрізною лінією через усю працю філософа проходить думка, що по-справжньому сильним суспільство робить вільне, масове волевиявлення громадян, наявність виборчих прав, відсутність політичної цензури, незаангажована преса: саме тоді людина живе інтересами своєї країни як своїми власними. Повага до інтелектуалізму, високої моралі, просвітництва, свободи та індивідуальності до переваг, які надає людям багатство і вроджений статус, – усе це помічники демократії, що згладжують її недоліки, допомагають у прагненні обирати найкращих для державного управління,

1 Від себе зазначимо, що іноді неприємно дивуєшся, як деякі сучасні лідери громадської думки протягом виборчої кампанії, напередодні чергового голосування привселюдно виголошують, що не підуть на вибори, оскільки не бачать гідного кандидата.

наділених талантами та затребуваними чеснотами.

Очевидно, що А. Токвіль вбачав у сутності демократичного процесу загальне виборче право, народовладдя та майже оспівував їх у своїх працях, але не буває нічого абсолютного, тож, виявляється, що загальне виборче право, на думку дослідника, не завжди гарантує успішний вибір, хоча у нього є й великі переваги. До слова, широкий корпус учених зауважував, що недоліки демократії вражають з першого погляду, а переваги відкриваються лише з часом. А. Токвіль зазначав, що «демократія – це не найбільш вправна форма правління, проте лише вона з часом здатна породити в суспільстві бурхливий рух, надати йому енергію й велетенські сили, невідомі за інших форм правління» [10, с. 192]. На думку філософа, незважаючи на певні недоліки, справжня демократія у перспективі приносить добробут народу і щастя кожному громадянину. Іншими словами, вона має приводити державу до зростання, а суспільство – до процвітання. Причому, якщо країна ставить собі за мету досягти якомога більшого багатства та комфорту, політична боротьба має відходити на другий план [10, с. 9]. Зайвим підтвердженням тому є своєрідний контент-аналіз, висновки якого наводить сам А. Токвіль: «У Франції комерційні оголошення займають обмежене місце у газетах..., найнасиченіша частина газети – та, що висвітлює політичні новини. В Америці три чверті величезної газети заповнені оголошеннями, в іншій частині розміщені здебільшого політичні новини або будь-які кумедні історії» [10, с. 151]. Причому дослідник зауважував, що у Сполучених Штатах жодна газета не має великої влади, проте періодична преса як така суттєво типізує всі процеси життєзабезпечення країни. Тож, французький філософ підкреслював важливість для демократичного процесу свободи преси, мирних об'єднань, соціально-політичного активізму та ін.

Повернемося до зазначеної вище «негативної» риси демократії. Вона особливо непокоїла та дивувала молодого вченого, але він знайшов їй логічне пояснення і навіть визнав як природну рису цього типу політичної системи, яка не стільки погіршує якість демократичного процесу, скільки сприяє загальному благу. Нагадаємо, йдеться про те, що не завжди обраними є

саме ті, у чиїх послугах країна зацікавлена найбільше або хто може миттєво принести максимальну користь на державних посадах. Іншими словами, з-поміж тих, ким управляють, є неймовірно багато гідних людей, як зазначає А. Токвіль, які у процесі соціально-політичних метаморфоз чомусь опинились у ролі керованих. Певною мірою, на думку дослідника, це можна пояснити тим, що в демократичних республіках немає принципу абсолютизації політичної кар'єри як найбажанішого способу самореалізації, тому деякі талановиті, непересічні особи прагнуть до матеріального добробуту, самореалізації, суспільного визнання, до того, щоб бути корисними соціуму за допомогою бізнесу, підприємництва, науки, мистецтва, спорту, інновацій, а не завдяки доступу до політичної влади та отриманню відповідних повноважень. Очевидно, що в демократичній парадигмі А. Токвіля влада та бізнес розділені, вони не передбачають одне одного, перебувають, так би мовити, в різних площинах соціального життя. Хоча сам філософ зазначав, що в ідеалі уряд має вести свої справи легко й енергійно, притягувати до себе всіх талановитих та освічених людей.

Учений справедливо вважав мистецтво державного управління справжньою наукою. Крім того, ще однією з причин, чому значна кількість гідних людей не обираються на деякі посади (у цьому його думка була суголосна з Арістотелем, який, зокрема, через це не сприймав демократію) є та прикметна обставина, що маніпуляторам громадською думкою набагато легше сподобатися більшості, ніж справжнім її друзям [10, с. 164]. Видатні люди здебільшого (хоча можна згадати, навіть побачити зараз багато винятків із цього правила) намагаються бігти від політичної кар'єри. Водночас у тому, що до влади приходять люди «з народу», на перший погляд не підготовлені, а не представники інтелектуальної аристократії, еліти, є вагома перевага: це підтримує динамізм, циркуляцію, оновлення політичних еліт. До того ж це важливий чинник, що дозволяє масовій людині при владі самовдосконалюватися, здобувати належну освіту, формувати відчуття відповідальності, підтримувати енергію суспільних змін, позитивно впливати на діяльну ментальність народу тощо. З огляду на це, А. Токвіль писав, що «брати участь в

управлінні суспільством і говорити про це – ось найголовніше заняття і найвагоміше задоволення для американців» [10, с. 191]. На цьому тлі науковець зазначав: «...Народ нерідко погано веде державні справи, але відповідно до того, як він ними займається, коло його ідей розширюється, і він позбавляється від притаманної йому відсталості. У людини з народу, покликаної керувати суспільством, зростає самоповага. Певна особа наділена владою, і найкращі розуми приходять їй на допомогу. Одні звертаються до неї за підтримкою, інші шукають різноманітні способи, щоб обдурити її, і все це її розвиває... Напевно, вона не більш доброякісна і щаслива, ніж її пращури, але вона більш освічена й активна» [10, с. 192].

Отже, А. Токвіль вважав надважливим завданням сформулювати діючий, освічений народ, який бажатиме займатися власними справами, підвищувати добробут, не очікуючи, що всі питання вирішуватимуть лише представники влади; що пересічна людина здебільшого має покладатися на власні сили. Усе це позитивно позначатиметься не тільки на політичній сфері, але й на економічній. На слушну думку філософа, бездіяльність страшніша багатьох лих. Водночас він зазначав, що загальна бездіяльність та апатія – це справжні антиподи американського суспільства. Там легко пробачають та поблажливо ставляться радше до банкрутства певного підприємця, ніж до бездіяльності. Це країна, де працюють усі без винятку і де праця приносить людям усе, що їм потрібно. Сформулювати такий діяльний підхід серед загалу А. Токвіль вважав складним завданням, адже треба довести людям, переконати їх у тому, що вони самі мають займатися власними справами. Оскільки, як зауважував учений, «нерідко людей значно простіше зацікавити дрібницями придворного етикету, ніж ремонтом їхньої власної будівлі» [10, с. 86].

Саме громадяни, на думку А. Токвіля, завжди мають бути основним багатством країни, тому не слід забувати про рівень матеріального забезпечення їхніх домогосподарств, який безпосередньо корелює з цінностями трудової етики та свободи. До слова, те саме у своїх наукових працях зазначали М. С. Грушевський [2] та І. Я. Франко (див.: [3]). Французький учений, окрім іншого, підкреслював, що демократія і політична свобода передбачають мате-

ріальний добробут суспільства і навпаки. «Я не знаю, чи можна навести хоча б один приклад розвинутої у промисловому і торгівельному плані держави, починаючи з Тіру і закінчуючи Флоренцією та Англією, народ якої не був би вільним. Отже, між цими двома явищами – свободою та промисловістю – існує тісний взаємозв'язок і пряма залежність» [10, с. 396]. Коли демократія, свобода, освіта розвиваються паралельно, формується тло розуміння людьми того, що процвітання кожного з них пов'язане з добробутом усіх. Про це говорив згодом і німець Л. Ергард у своїй праці «Добробут для усіх» [14].

Саме повага до виробничої праці, промисловості, торгівлі робить вільні, демократичні народи заможними. І у таких народів, «...які не знають спадкових багатств, для того, щоб жити, кожна людина працює або працювала до цього, або працювали її батьки. Тому ідея праці як необхідного, природного, гідного людини обов'язку з усіх боків впливає на мислення людей» [10, с. 403]. Стосовно номенклатури професій А. Токвіль додає: «У Сполучених Штатах професії є більш-менш складні, більш-менш прибуткові, але водночас немає занять шляхетних або низьких. Усі чесні професії там у пошані» [10, с. 404]. Це приносить блискавичні результати. Зокрема, «на землі, ймовірно, немає іншої країни, де було б ще менше нероб, ніж в Америці, і де всі ті, хто працює, були б у більшому ступені натхненні пошуками матеріальної винагороди» [10, с. 397]. Безумовно, динамізм, притаманний американцям, виявляється й у жазі до матеріального добробуту. Постійний рух, прагнення до успіху жене їх всією країною. Сприяє цьому процесу, в тому числі, розвиток пошти та будівництво доріг. Громадяни постійно спілкуються між собою, і немає, мабуть, іншої країни, де люди знали б одне одного так добре. Завдяки інтенсивності комунікативних процесів зникають соціальні протиріччя, формується єдиний національний характер, культура, загальна ідентичність. Розвитку духу підприємливості сприяє також і соціальний порядок, передбачуваність суспільного та політичного життя.

А. Токвіль особливо виокремлює перетворення, які, на його думку, стали похідною діяльною, підприємливою та водночас демократичною природою суспільства. «Я не

знаю, – пише філософ, – іншого такого народу, який би побудував таку велику кількість шкіл, що дають високі результати; храмів, які відповідають релігійним потребам вірян; спільних доріг, що перебувають у такому відмінному стані» [10, с. 87]. Учений неодноразово писав, що американці – це суспільство освічене, діяльне та підприємливе, яке постійно працює. Тож цілком природно, що «країна, яка активно працює, щоб стати щасливою, зазвичай більш багата та квітуча, ніж та, яка задоволена власною долею» [10, с. 191]. До слова, те саме можна сказати і про людину.

Водночас А. Токвіль зазначає, що демократія викликає інстинктивну відразу стосовно деструктивного традиціоналізму: «Демократичні народи без особливої поваги ставляться до ерудиції, і їх не турбує те, що відбувалось у Давньому Римі або в Афінах; вони бажають, щоб ішлося про них самих, і вимагають, щоб картини зображували сучасність» [10, с. 362]. Тож, демократичні народи здебільшого думають про майбутнє, про ідеї прогресу, про безмежні можливості самовдосконалення. Вони стають надзвичайно динамічними і не відкладають у довгу шухляду нові бажання. На цьому інтегративному тлі стираються, нівелюються вроджені соціальні відмінності, в результаті зростає довіра, толерантність, масова взаємопідтримка, прив'язаність одне до одного. «Феодальні інститути виявляли надзвичайну чутливість до проблем певних людей, але не до проблемного стану всього людського роду. Вони сприяли не стільки пом'якшенню звичаїв, скільки виявам щедрості і, стимулюючи велику відданість, не породжували справжньої прив'язаності, оскільки справжнє відчуття прив'язаності може виникнути лише між рівними людьми, а у часи управління аристократії рівними вважалися лише люди, які належать до одного стану» [10, с. 410].

Висновки. Отже, «друзі» демократії в інтерпретації А. Токвіля – це вдале географічне положення країни, домінація права, вільне масове волевиявлення, наявність виборчих прав, відсутність політичної цензури, незаангажована преса, влада більшості – громадської думки, обмеженої універсальними цінностями, соціально-політичний активізм, масова освіта, динамізм політичних еліт, неможливість врахування вроджених соціальних відмінностей, висока трудова етика та свобода самореалізації,

свобода діяльності мирних об'єднань та рухів. Водночас повага до інтелектуалізму, високої моралі, просвітництва та індиферентності до переваг, що надає людям багатство і вроджений статус, – усе це «помічники» демократії, що згладжують її недоліки, допомагають громадськості у її прагненні обирати найкращих для державного управління, тобто людей, наділених талантами та затребуваними суспільством чеснотами. Втім, якщо до влади приходять пересічний громадянин, – це також є перевагою, що дозволяє йому та всьому суспільству постійно вдосконалюватися.

Проте, усе це слід відносити до інструментальних цінностей; термінальними А. Токвіль вважав збереження політичної нації, її матеріальний добробут, щастя кожного її громадянина. На цьому тлі варто окремо наголосити на важливості виробничої праці. На думку В. М. Ворони, «коли своєю працею люди починають створювати необхідний для життя речовий продукт, тоді й починається справжня людська діяльність, формується суспільство – спільне життя людей. ... Отже, за своєю суттю і економіка, і людське суспільство завжди ґрунтовані суто на праці» [1, с. 30]. Однак сьогодні цінують не просто місця на ринку праці для найманих робітників, а місця з високою заробітною платою, точніше, процес виробництва з високою доданою вартістю. Нещодавно представники японської автомобільної компанії Nissan оголосили про відкриття в Англії свого підприємства з виготовлення електрокарів та відповідного оснащення до них. Це стало великою приємністю для місцевих жителів, таку подію навіть відзначили представники тамтешньої влади. Напевно, в тому числі з огляду на таку ціннісну ієрархію, країни Західної Європи та Північної Америки належать до найзаможніших сучасних країн.

Насамкінець підкреслимо, що на сучасному етапі розвитку людства аксіомою є така соціально-економічна закономірність, як взаємозалежність ефективної виробничої праці та зростання добробуту населення. Будь-яка людина здатна самовдосконалюватись. Однак таке можливо не у становій, аристократичній системі, а саме на тлі рівності перед законом, інтенсивної висхідної соціальної мобільності (згадаємо вище означений парадокс демократії, за А. Токвілем), коли кожен розуміє, що його успіх

– це не випадок, дарований від народження з огляду на належність до певного стану, а результат сумлінної, наполегливої праці. Саме тому країна демократичних інститутів, рівних можливостей, масової освіти, конкурентної науки, якою прагне стати Україна, здатна сприяти саморозвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Сподіваємось, що представлена стаття спонукає до роздумів щодо можливих моделей ефективного народовладдя та сценаріїв підвищення якості життя українських громадян.

Отримано 1.07.2021

Список літератури

1. Ворона В. М. Від партійної ідеології – до наукової методології пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. С. 13-35.
2. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. Київ: Наук. думка, 1991. 128 с.
3. Злупко С. Проблеми формування і розвитку національної економіки в науковій творчості І. Франка // Економіка України. 2006. №7. С. 55-62.
4. Мироненко О. Токвіль Алексіс Шарль Генріх Моріс Клерель // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова). Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 714 с.
5. Ніколенко В. Афіньська держава та демократія у науковій спадщині Арістотеля // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. Том 12. № 1 2020. С. 87-94.
6. Ніколенко В. Соціально-політична думка Платона: протосоціологічний вимір // Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках. 2020. Том 3 № 2. С. 81-91.
7. Прокопчук І. І. Вплив політичної культури на функціонування демократії: аналіз ідей Алексіса де Токвіля // Грані. 2014. № 11 (115) листопад. С. 119-123.
8. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. Киев: Наукова думка, 1992. 263 с.
9. Ручка А. А., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. Київ: «Наукова думка». 1995. 222 с.
10. Токвіль Алексіс де. Демократия в Америке / пер. с франц.; предисл. Гарольда Дж. Ласки. М.: Прогресс, 1992. 554 с.
11. Токвіль А. Ш. А. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т. Я. С. 92.
12. Токвіль Алексіс Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 641.
13. Усов Д. В. Політична філософія А. Токвіля в контексті становлення демократії в Україні // Мультиверсум. Філософський альманах / зб. наук. пр. К., 2007. Вип. 64. С. 43-51.
14. Эрхард Л. Благосостояние для всех М.: Начала-Пресс, 1991. 224 с.
15. Ferragina E. (2010) Social Capital and Equality: Tocqueville's Legacy: Rethinking social capital in relation with income inequalities. The Tocqueville Review / La revue Tocqueville, The Tocqueville Society / University of Toronto Press, 31 (1), pp.73-98. DOI: [10.1353/toc.0.0030](https://doi.org/10.1353/toc.0.0030)
16. Englert G. The Idea of Rights: Tocqueville on The Social Question // The Review of Politics, 2017. Vol. 79. Issue 4. Pp. 649-674. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670517000602>
17. Avelino F. Theories of power and social change. Power contestations and their implications for research on social change and innovation // Journal of Political Power. 2021. Vol. 14. Issue 3. Pp. 425-448, DOI: 10.1080/2158379X.2021.1875307
18. Ger ek S. Alexis de Tocqueville's Reluctant "Democratic Language" // The Review of Politic. 2021. Vol. 83. Issue 1. 21-44. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670520000716>
19. Jean M. Yarbrough (2018) Tocqueville on the Needs of the Soul // Perspectives on Political Science, 47:3. Pp. 123-141, DOI: 10.1080/10457097.2018.1440861
20. Yarbrough Jean M. Jefferson and Tocqueville // Perspectives on Political Science, 2019. Vol. 48. Issue 4. Pp. 252-275. DOI: [10.1080/10457097.2019.1640020](https://doi.org/10.1080/10457097.2019.1640020)
21. Hurtado J. Adam Smith and Alexis de Tocqueville on the division of labour* // The European Journal of the History of Economic Thought. 2019. Vol. 26. Issue 6. Pp. 1187-1211. DOI: 10.1080/09672567.2019.1635182
22. Paz A. Liberty and Democracy in Tocqueville: A Contrast Between the Spontaneous Decentralization of American Democracy and the Rationalized Centralization of the French Revolution. MISES: Interdisciplinary Journal of Philosophy, Law and Economics. 2021. Vol. 9. DOI: <https://doi.org/10.30800/mises.2021.v9.1405>
23. Stid D. Civil Society and the Foundations of Democratic Citizenship // Stanford Social Innovation Review. 2018. <https://doi.org/10.48558/ABHZ-FK82>

Вадим Николенко

Доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара, пр. Гагарина, 72, г. Днепр, 49010, Украина, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ДЕМОКРАТИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ А. ДЕ ТОКВИЛЯ

В статье проанализированы системообразующие маркеры демократии, выделенные А. Токвилем на фоне сравнения аристократических систем и эффективной демократии. Представлены существенные признаки демократических преобразований: постепенный, но заметный рост материального благосостояния среднестатистического гражданина; эффективная центральная власть с действенным местным самоуправлением и значительным влиянием на их решения общечеловеческих ценностей; общественное мнение как одна из полноценных ветвей власти; количественно ограниченный аппарат должностных лиц/государственных служащих, максимально доступный для общения с населением; отсутствие связи между восходящей политической карьерой и личным обогащением; подчинение граждан не должностному лицу, а действующему законодательству; воспитание патриотизма с помощью вовлечения в управление страной как можно большего количества граждан; массовое волеизъявляющее с помощью политических прав и свобод. Отмечено, что к таким признакам, по А. Токвилю, можно отнести отсутствие политической цензуры, наличие свободы слова; второстепенность политической борьбы на фоне решения проблем материального жизнеобеспечения страны; активная деятельность общественности; просвещение народа; уважение к производственному труду; интенсивная коммуникация внутри страны с помощью развитой социальной инфраструктуры; постоянное формирование новых целей и задач общественного развития, а также перманентное стремление к их реализации; психологическая молодость среднестатистического человека; оптимистический взгляд в будущее; динамизм профессионального мнения относительно решения социальных проблем; верховенство права, равенство всех граждан перед законом; возможность, благодаря результатам собственного труда, конкурировать за социальный успех на равноправной основе. Подчеркнуто, что «враги» демократии, по мнению А. Токвиля, – это безграничная, неконтролируемая власть; стремление к ее узурпации; применение чрезмерной силы; деспотизм, который особенно вреден для производства материальных благ; политический абсентеизм; социальная апатия; бездействие; деструктивный традиционализм; авторитет личности, связанный с наследственным статусом и богатством. Акцентируется внимание на одном из парадоксов А. Токвиля, в котором он видел преимущество демократического процесса. По мнению философа, среди управляемых есть много выдающихся людей, которые в результате процессов электоральной демократии по каким-то причинам не оказались в кругу избранных. Подчеркнуто, что А. Токвиль объяснял это широким спектром имеющихся возможностей для личной самореализации вне политической карьеры. В то же время приход к власти обычного человека из народа, по мнению мыслителя, способствует росту массовой образованности, общественной активности, социальной ответственности, рационального мышления в социетальном масштабе. Все это формирует огромную общественную энергию для позитивных социально-политических и экономических изменений. Особое внимание уделено взаимовлиянию политической свободы и экономического процветания, зафиксированному А. Токвилем.

Ключевые слова: демократия, государство, свобода, образование, власть, парадокс А. Токвиля, материальное благополучие, чиновник, политические права и свободы, средний класс, производительный труд, социальная ответственность.

Vadym Nikolenko

Doctor of sociological sciences, Assoc. Prof., Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

THE ESSENCE AND FEATURES OF DEMOCRACY IN THE INTERPRETATION OF A. DE TOCQUEILLE

The article analyzes the backbone markers of democracy identified by A. Tocqueville against the background of a comparison of aristocratic systems and effective democracy. The essential signs of democratic transformations are presented: a gradual but noticeable increase in the material well-being of an average citizen; effective central government with

effective local self-government and significant influence on their decisions of universal human values; public opinion as one of the full-fledged branches of power; a quantitatively limited apparatus of officials/civil servants, as accessible as possible for communication with the population; lack of connection between an ascending political career and personal enrichment; subordination of citizens not to an official, but to the current legislation; education of patriotism by involving as many citizens as possible in the government of the country; mass will expressing with the help of political rights and freedoms. It is noted that such signs, according to A. Tocqueville, include the absence of political censorship, the presence of freedom of speech; the unimportance of the political struggle against the background of solving, first of all, the problems of the country's material life support; public activity; enlightenment of the people; respect for production work; intensive communication within the country with the help of a developed social infrastructure; constant formation of new goals of social development, as well as a permanent desire for their implementation; psychological youth of the average person; optimistic outlook on the future; dynamism of professional opinion regarding the solution of social problems; the rule of law, the equality of all citizens before the law; opportunities for citizens, thanks to the results of their own work, to compete for social success on an equal footing. It is emphasized that the "enemies" of democracy, according to A. Tocqueville, are unlimited, uncontrolled power; desire for its usurpation; use of excessive force; despotism, which is especially harmful to the production of material wealth; political absenteeism; social apathy; inaction; destructive traditionalism; the authority of the individual, associated only with hereditary status and wealth. The attention is focused on one of the paradoxes of A. Tocqueville, in which he saw the advantage of the democratic process. According to the philosopher, among the ruled there are many outstanding people who, as a result of the processes of electoral democracy, for some reason did not find themselves in the circle of the elite. It is emphasized that A. Tocqueville explained this by a wide range of available opportunities for personal self-realization outside of a political career. At the same time, the coming to power of an average person, according to the thinker, contributes to the growth of mass education, social activity, social responsibility, and rational thinking on a societal scale. All this forms a huge public energy for positive socio-political and economic changes. Particular attention is paid to the mutual influence of political freedom and economic prosperity, recorded by A. Tocqueville.

Keywords: *democracy, state, freedom, education, power, A. Tocqueville's paradox, material well-being, official, political rights and freedoms, middle class, productive labor, social responsibility.*

References

- Vorona, V. M. (2020) 'From party ideology – to the scientific methodology of knowledge and implementation of patterns of development of society' Ukrainian society: monitoring of social change Issue 7 (21). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020, pp. 13-35 [in Ukrainian]
- Hrushevsky, M. (1991) On the threshold of New Ukraine: Reflections and dreams. Kyiv: Scientific Thought [in Ukrainian].
- Zlupko, S. (2006) 'Problems of formation and development of the national economy in the scientific work of Ivan Franko' Ukraine economy, 7, 55-62. [in Ukrainian]
- Mironenko, O. (2011) 'Tocqueville Alexis Charles Heinrich Maurice Clere!' Political Encyclopedia, in Y. Levenets, Y. Shapoval and others (eds). Kyiv: Parliamentary Publishing House [in Ukrainian]
- Nikolenko, V. (2020) 'Athenian state and democracy in the scientific heritage of Aristotle' Philosophy and Political Science in the context of modern culture, 12 (1), 87-94 [in Ukrainian]
- Nikolenko V. (2020) 'Socio-political thought of Plato: proto-sociological dimension' Epistemological research in philosophy, social and political sciences, 3(2), 81-91 [in Ukrainian]
- Prokopchuk, I. I. (2014) 'The influence of political culture on the functioning of democracy: an analysis of the ideas of Alexis de Tocqueville' Grani, 11 (115) November, 119-123 [in Ukrainian]
- Ruchka, A. A., Tancher, V. V. (1992) Essays on the history of sociological thought. Kyiv: Publishing house «Naukova Dumka» [in Russian]
- Ruchka, A. A., Tancher, V. V. (1995) Course in the history of theoretical sociology. Kyiv: Publishing house «Naukova Dumka» [in Ukrainian]
- Tocqueville, Alexis de. (1992) Democracy in America, translation from French; prev. by Harold J. Laski, Moscow: Progress [in Russian]
- Shemshuchenko, Yu. S. et al. (ed.) (2004) Tocqueville, A. Low Encyclopedia. in 6 vols. Kyiv: M. P. Bazhana Ukrainian Encyclopedia, Vol.6, 92 [in Ukrainian]
- Shinkaruk, V. I. (ed.) et al. (2002) Tocqueville, Alexis. Philosophical encyclopedic dictionary. Kyiv: Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Publishing Hous: Abris, 641 [in Ukrainian]
- Usov, D. V. (2007) 'Political philosophy of A. Tocqueville in the context of the formation of democracy in Ukraine' Multiverse. Philosophical Almanac Kyiv, 64, 43-51 [in Ukrainian]
- Erhard, L. (1991) Welfare for all. Moscow: Nachala-Press [in Russian]

15. Emanuele Ferragina (2010) Social Capital and Equality: Tocqueville's Legacy: Rethinking social capital in relation with income inequalities. *The Tocqueville Review/La revue Tocqueville*, The Tocqueville Society / University of Toronto Press, 31 (1), pp.73-98. ff10.1353/toc.0.0030ff.fhshs-01314708
16. Englert, G. (2017) '«The Idea of Rights»: Tocqueville on the Social Question' *The Review of Politics*, 79(4), 649-674. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S0034670517000602>
17. Flor Avelino (2021) 'Theories of power and social change. Power contestations and their implications for research on social change and innovation', *Journal of Political Power*, 14:3, 425-448, DOI: [10.1080/2158379X.2021.1875307](https://doi.org/10.1080/2158379X.2021.1875307)
18. Ger ek, S. (2021) 'Alexis de Tocqueville's Reluctant "Democratic Language"'. *The Review of Politics*, 83(1), 21-44. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670520000716>
19. Jean M. Yarbrough (2018) 'Tocqueville on the Needs of the Soul' *Perspectives on Political Science*, 47:3, 123-141, DOI: [10.1080/10457097.2018.1440861](https://doi.org/10.1080/10457097.2018.1440861)
20. Jean M. Yarbrough (2019) 'Jefferson and Tocqueville', *Perspectives on Political Science* 48:4, 252-275, DOI: [10.1080/10457097.2019.1640020](https://doi.org/10.1080/10457097.2019.1640020)
21. Jimena Hurtado (2019) 'Adam Smith and Alexis de Tocqueville on the division of labour', *The European Journal of the History of Economic Thought* 26:6, 1187-1211 DOI: [10.1080/09672567.2019.1635182](https://doi.org/10.1080/09672567.2019.1635182)
22. Paz, A. (2021) 'Liberty and Democracy in Tocqueville: A Contrast Between the Spontaneous Decentralization of American Democracy and the Rationalized Centralization of the French Revolution', *MISES: Interdisciplinary Journal of Philosophy, Law and Economics*, 9 DOI: <https://doi.org/10.30800/mises.2021.v9.1405>
23. Stid, D. (2018). 'Civil Society and the Foundations of Democratic Citizenship' *Stanford Social Innovation Review* DOI: <https://doi.org/10.48558/ABHZ-FK82>